

թէ ուր է գիւղացին երգում եւ ինչ ժամանակ եւ քանի տեսակ է գիւղական երգեցողութիւնը: Այս բոլորի մասին մենք կ'անդրադառնանք յետոյ:

Կոմիտաս վարդապետը, ծանօթ գրագէտ-քննադատ Մանուկ Աբեղեանի աջակցութեամբ հաւաքում է եւ հրատարակում «Հազար ու մի խաղ»,¹ ժողովրդական երգարանը, «որոնք բոլորն ունին իրենց յատուկ եղանակները եւ որոշուած են երգելու եւ ոչ թէ կարգաւ համար,, ինչպէս կազմողներն են գրում ծանօթութեան մէջ: Այս երգարանը շատ գեղեցիկ գործ է. խօսքերի եւ բառերի ընտրութիւնը կատարուել է ճշակաւոր: Եւ դրա համար «Հազար ու մի խաղ»-ի երկու յիսնեակներն էլ քննում են մեր գրականութեան գոհարներէ:

Երբ Մակար Եկմալեանի պատարագը լոյս է տեսնում, Կոմիտաս վարդապետը Բերլինից մի խիստ քննադատական է ուղարկում: Այդ քննադատութիւնը տպուած է «Արարատ», ամսագրի մէջ (1898 թ. երես 111—117):

Եկմալեանը առանց լուրջ տուեալների, նոյն ամսագրում, մի բաց նամակ է ուղղում Կոմիտաս վարդապետին, ուր նկատուում է միայն կիրք:

Չնայած որ այդ ժամանակ դեռ եւս Հայր Կոմիտասը երաժշտութեան ուսանող էր Բերլինում, սակայն պիտի խոստովանել որ այդ քննադատութեան մէջ արդէն նա երեւան է գալիս որպէս գիտական երաժիշտ: Այդ յօդուածում նա ցոյց է տալիս ոչ թէ միայն սխալները, այլ եւ մեզ ծանօթացնում է երաժշտական ճշմարտութիւնների հետ: Այս է պատարագի քննադատութեան բովանդակութիւնը:

Ներածութիւն. — Զատեակները դրուածիւն. — Փոխադրութիւն եւ փոփոխութիւն. — Տաղաչափութիւն եւ շեշտա-

դրութիւն. — Չայնաոութիւն եւ ներդաշնակութիւն. — Դասաւորութիւն եւ կապակցութիւն. — Պակասորդ եւ տալագրութիւն. — Եզրակացութիւն:

Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ Կոմիտաս վարդապետը միակ երաժիշտն է մեր մէջ, որ այնքան խոր եւ բազմակողմանի պատրաստութիւն ունի մեր եւ օտար երաժշտական գրականութեանը մասին. որպէս այգալիսին, Կոմիտաս վարդապետի գործը խոշոր է եւ անմրցելի:

(Ըր-ն-ի-ն-ի-ն)

ՌՈՒՐԵՆ ԹԵՂԷՄԷՋԵԱՆ

Հ Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ՄԵՍՐՈՐԵԱՆ ԳՐԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ե. դարէն մինչեւ այսօր՝ 1500 տարուան ընթացքին մէջ՝ հայերէն գրերը չէին կրնար մնալ միեւնոյն վիճակին մէջ, անոնք անցան զանազան ձեւափոխութիւնների: Այս ձեւափոխութեանց ուսումնասիրութեան աղբիւրներն են մեր հին ձեւագիրներն ու արձանագրութիւնները:

Աշխարհիս վրայ սփռուած բովանդակ հայ ձեւագիրներու ընդհանուր թիւն է մօտ 13.000, որոնցմէ ամենահինն է Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ պահուած Աւետարանը՝ ՅԼԶ = 887 թուականէն, որ եւ լուսատիպ հրատարակուած է: Չենք յիշեր Երուսաղէմի հնագոյն Աւետարանը, Անտոնեան հարց թարգմանչագիր Աւետարանը եւ կրկնագրի զանազան մնացորդներ, որոնք սոյն թուականէն շատ հին կը համարուին, բայց ըստ որում հաստատուն թուական չունին, այնչափ վստահելի չեն, մանաւանդ ծանրակշիռ եզրակացութեանց համար:

Չեւագիրներուն ամենախոշոր մասը դեռ ցուցակագրուած չէ, այսպէս են Էջմիածնի 5000,

¹ «Հազար ու մի խաղ» առաջին յիսնեակ 1903 թ. Էջմիածին. «Հազար ու մի խաղ» երկրորդ յիսնեակ 1905 թ. Էջմիածին:

տատուած է պոչին վրայ՝ առանց այն կորուստեան, որ կըրակը եւ պոչը իրարու կը միացնէ. եւ երկրորդ՝ որ պոչը երկու կողմ ծումուած չէ, այլ պարզապէս ձախէն դէպի աջ թեքուած ուղիղ գիծ մ'է. ուրիշ խօսքով ճշագոյն Զ տառը կը բաղկանայ պարզապէս խոշոր կըրակէ մը կամ ձուածեւէ մը՝ տակը ուղիղ գծով մը: Այս ձեւով կը գտնենք Զ տառը Զիթենեաց լեւան արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 1)՝ չորս անգամ, Մաստարայի 640 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 7, 8)՝ չորս անգամ: Հոս մեզի համար կարեւոր է պոչին դիրքը: Արդարեւ այլուր՝ այս գրին ծագման մասին խօսած ժամանակ, ըսինք թէ պոչին աջ ու ձախ ծումուիլը վերջէն յառաջացած երեւոյթ մ'է եւ տեղէ տեղ կը տարբերի: Յունարէնի մէջ տառիս ամենահին ձեւը պարզապէս I տառին նման է, բոլորովին ուղիղ պոչով (տե՛ս Մեծ Յուցակը): Այսպէս է նաեւ Յուցակին երրորդ ձեւը: Ըսել է թէ հայերէն Զ-ի այս ձեւը պոչի կողմէ բոլորովին համապատասխան է հին յունական ձեւերուն եւ կը ջնջէ ամեն տարակոյս՝ որ կը յարուցուի այս մասին:

Նկատելի է սակայն, որ այդ պոչը ինչքան ալ ուղիղ գիծ մը ըլլայ, այնու ամենայնիւ ծայրերէն քիչ մը աւելի հաստ է, քան մէջտեղը: Նոյն իսկ աջ ծայրը այնչափ հաստ է, որ մէջտեղն ալ ծակ մը կայ (համա. յատկապէս Զիթենեաց արձանագրութեան վերջին տողը): Ահա այս հաստութիւնը եւ ծակն է՝ որ հետզհետէ զարգանալով՝ վայրահակութեան օրէնքով յառաջ բերած են պոչին աջ ու ձախ կորուստեաները, որոնք արդէն կ'երեւան Հռիփսիմէի արձանագրութեան 4րդ տողին սկիզբը եւ Անիի 622 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 4). բայց նոյն իսկ 1003 թուականին տակաւին իրենց հին հարազատ ձեւը կը պահեն (տե՛ս Կեչառոյքի արձ. Շող., Թ. 18, տող 4րդ):

Ըսինք թէ Զ-ին վերի կըրակը պոչին միացնող կապը ճշագոյն ձեւին մէջ կը պահուի: Ասիկա անշուշտ փորագրութեան դժուարութեան կամ գեղագրական որոշ սկզբունքի մը պատճառաւ է: Եթէ հայերէն Զ կը ծագի յունարէն Ζ-էն եւ յունարէն այս տառը իր բոլոր տեսակներուն մէջ ալ այդ միացուցիչ կապն ունի, ուստի պէտք է որ հայերէնն ալ նոյն կապը ունեցած ըլլայ: Եւ անշուշտ այսպէս էր բուն Մեսրոբեան շրջանին: Նոյն իսկ Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ ալ եթէ չորս շ-երէն առաջին երկուքը զուրկ են նոյն կապէն եւ կըրակը պոչէն անջատ

կը մնայ անոնց մէջ, երրորդին մէջ կըրակը արդէն կապած է պոչին, իսկ չորրորդին մէջ կայ նոյն իսկ փոքրիկ ուղղահայեաց ցպիկ մը, որ կըրակը պոչին կը միացնէ: Կապը աւելի պարզ է Տեկորի արձանագրութեան առաջին տողին մէջ, ուր Զ տառը ճիշտ Զ տառին ձեւն առած է, եւ շատ աւելի բնորոշ՝ Կեչառոյքի 1003 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 18), ուր այս Զ ձեւն ունի (տե՛ս վերջնեան տողին ծայրը):

Ե — Այս գիրը արդի ձեւին մէջ կը բաղկանայ ուղղահայեաց սիւնէ մը, որուն մէջտեղէն եւ վարի ծայրէն կը մեկնին մէկ մէկ հորիզոնական թել, վար կախուած պոչով: Հնագոյն գեղագրութեան մէջ այս երկու թելերն ալ պարզ հորիզոնական գծիկներ են, ճիշտ սա ձեւով՝ Է: Այսպէս կը գտնենք Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ: Աւելի յետոյ՝ տակի պոչին ծայրը կը սկսի հաստնալ (այսպէս է Հռիփսիմէի, Թալինի 640 թուի (Շող., Թ. 5) եւ Արուծի 668 թուի (Շող., Թ. 9) արձանագրութեան մէջ), եւ վերջապէս վար կախուած ձեւ մը կը ստանայ: Մաստարայի 640 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 8) երկու ձեւերն ալ կան:

Պոչի այսպիսի թեքումը, ինչպէս ըսինք, վայրահակութեան օրէնքի արդիւնքն է: Հնագոյն արձանագրութեանց բոլոր տառերը ուղիղ պոչեր ունին. այսպէս Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ Բ, Ե, Թ, Լ, Դ, Մ, Վ, Տեկորի արձանագրութեան մէջ՝ Բ, Գ, Դ, Ե, Թ, Լ, Դ, Մ, Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ Բ, Ե, Թ, Ռ, Թալինի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 5) Բ, Դ, Ե, Թ, Դ, Մ եւն:

Այս կէտը ի նկատի ունենալով պէտք է ըսնք թէ արդի տպագրական գլխատառերէն Բ, Գ, Դ, Ե, Թ, Լ, Դ եւն ձեւերը, որոնք եփեպսական անունը կը կրեն, շատ աւելի ճշածեւ են, քան թէ Բ, Գ, Դ, Ե, Թ, Լ, Դ եւն, որոնք աւելի գործածական են հիմայ:

Ը — Այս տառը հայերէնի մէջ յաճախ կը պատահի, բայց քիչ անգամ կը գրուի, այս պատճառաւ ալ ճշագոյն արձանագրութեանց մէջ չենք գտներ: Առաջին անգամ երեւան կու գայ Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (640 թուականէն), յետոյ Արուծի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ (668 թ.), աւելի ուշ նոյն տեղի 867 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 12) եւ բոլորն ալ ճիշտ մեր արդի Ը ձեւն ունին, վայրահակ պո-

նոյնին քիչ մը տարբեր ձեւը. այն է գլխի առաջին կարթը կոտրած՝ գրեթէ յ ձեւով:

5. Վերջապէս Ծ ձեւով, որ գործածուած է թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 13):

Այս բոլոր ձեւերը ընդարձակ գործածուած թիւն չեն գտած եւ խափանուած են:

Կ — Մեր արդի գեղագրութեան համաձայն՝ այս տառը կը բաղկանայ երկու հաւասար սիւներէ, որոնք մէջտեղէն միացած են փոքր կորութեամբ մը: Հին ժամանակ սակայն առաջին սիւնը շատ երկար էր միւսէն եւ կը հասնէր մինչեւ սողագիծը, ուր կը գտնուէր նաեւ կորութիւնը. այսպէս՝ Կ. Այս վիճակին մէջ Կ տառը կը նմանէր առանց թեւի եւ գէշ գրուած Եի կամ մէկ կողմը կոտրած Սի: Այս ձեւով է Կ տառը 2իթենեաց լեռան, Տեկորի, Թալինի, Մրենի, Մաստարայի եւ Արուճի արձանագրութեանց մէջ (Հող., Թ. 1, 2, 5, 6, 7, 9) եւն:

Այս գրին ծագման վրայ խօսած ժամանակ՝ չէինք կրցած վճռական որոշում մը տալ եւ կը տատանէինք յոյն, ասորի եւ սասանեան ձեւերուն միջեւ, որոնք հաւասարապէս նման են մեր գրին: Եթէ սակայն նկատի ունենանք մեր գրին հնագոյն ձեւը, պիտի տեսնենք որ բոլորովին համապատասխան է յն. Կին նախնական ձեւին (տես Մեծ Ցուցակը), որով եւ պիտի կրնանք ըսել թէ հայերէն Կ կը ծագի միայն յունարէնէ:

Հ — Այս գիրը երկու տեսակ է հին արձանագրութեանց մէջ. ամենահինը, այսինքն 2իթենեաց լեռան արձանագրութիւնը, ունի ճշգրիտ մեր արդի բոլորգրի ձեւով (հ). այսպէս է նաեւ Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 8): Տեկորի արձանագրութեան մէջ ալ կայ այս ձեւը (տես սող 2, յոհան-բառը). բայց հոս աւելի է ձեւն ունի, միայն թէ սուր անկեան վերի կողմ վարի կողէն աւելի երկար է, իսկ տակի պոչն ալ՝ փոխանակ ուղղահայեաց դիրքով կանգնելու, ընդհակառակը դէպի աջ ծռուած է: Նոյն տառին մէկ ուրիշ ձեւն ալ ունինք Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ, ուր սուր մը առած է եւ ըստ այսմ ալ՝ տակի պոչը արդի բոլորգրին նման դէպի աջ թեքուած է՝ գրեթէ սա ձեւով (հ): Այս բոլորին մէջ Հ տառը անոյ միայն կը տարբերի արդի գլխատառէն, որ գլխի կարթէն զրկուած է:

Հ տառին երկրորդ տեսակը, որ կը գտնենք հին արձանագրութեանց մէջ, ճշգրիտ վերի ձեւով

է, միայն գլխին վրայ աւելցած է կարթը: Երկու տեսակները միաժամանակ կը գտնենք Տեկորի, Թալինի եւ Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ եւն:

Ձ — Հակառակ իր դժուարին գծագրութեան՝ ամէն տեղ ալ նոյն ձեւով է, որ արդի ձեւէն չի տարբերի. միայն թէ բերանը շատ աւելի բաց էր եւ ամբողջը քիչ մը աւելի աջ թեքուած, իսկ տակի պոչը ձախէն աջ դառնալէ յետոյ, այլ եւս ծայրը նորէն վեր չի բարձրանար, ինչպէս է արդի գծագրութեամբ. հմտ. Հող., Թ. 2, 5, 7, 8 (երեք անգամ), 9, 18, 20 եւն: Միւս արձանագրութեանց մէջ չկայ:

Ռ — Այս տառը քիչ կը պատահի արձանագրութեանց մէջ. այսպէս՝ առաջին անգամ կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան չորրորդ սողին մէջ՝ մէկ անգամ, Արուճի արձանագրութեան մէջ (Թ. 12)՝ հինգ անգամ, նաեւ Խճկոնից 1033 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 20)՝ երեք անգամ, Կեչառայքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 21)՝ մէկ անգամ եւն: Արդի գեղագրութեամբ ճ կազմուած է երկու թրածեւ գծերէ, որոնք իրարու ագուցուած են, բայց ձախ գիծը դէպի աջ անցնելէ յետոյ՝ դէպի վեր կը բարձրանայ: Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ այս տառը քիչ մը աւելի պարզ ձեւով է. հոս երկու գծերը թրածեւ չեն, այլ բոլորովին ուղիղ, որոնք ճիշտ լա. Մ տառին պէս իրարու ագուցուած են, բոլորովին հորիզոնական խարիսխի մը վրայ նստած. ձախէն աջ եկող գիծն ալ դէպի վեր չի բարձրանար: Արուճի արձանագրութեան հինգ ձեւերն ալ նման են արդի ձեւին. գծերը թրածեւ են, աջէն ձախ գացող գիծը միւսէն կարճ, բայց խարիսխը հորիզոնական եւ ձախէն աջ եկող գիծը՝ փոխանակ վեր բարձրանալու, ընդհակառակը վար ծռած, եթովպացերէն Ճ գրին պէս: Երկուքին միջին ձեւն ունի Խճկոնից եւ Կեչառայքի արձանագրութեան մէջ: Ասոնց մէջ աջէն ձախ երկարած գիծը ուղիղ, իսկ ձախէն աջ երկարած գիծը թրածեւ է, ծայրերն ալ վար կախուած, նման խալտական Ճ (janja) գրին:

Ճ գիրը բոլորովին տարօրինակ ձեւ մը ունի Խճկոնից 1214 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 23, մէկ անգամ), ուր բոլորովին նման է բոլորգրի ծ գրին, միայն կլորակը խոշոր եւ աջ թեւը ձախէն աւելի երկար ու դէպի վեր բարձրացած, գրեթէ գլխի վայր շրջուած Չ տառին պէս, կամ եթովպական շրջուած Յ:

Այս ձեւով ճ ուրիշ տեղ չի պատահիր:

3 — Այս տառը կազմուած է երկու թերի բոլորակներէ, ձախ ծայրը կէտով մը: Յոյն այս ձեւը կը գտնենք նաեւ 2իթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (տող 3րդ), Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (5 անգամ) եւն: Բայց գծագրութեան մէջ անշուշտ կէտին յաւելումը որոշ դժուարութիւն կը յառուցանէր. ուստի գրիչները մտածած են կամ միջին գիծը քիչ մը աւելի երկարել, որով կէտը միասին գծուած կը համարուէր եւ կամ կէտը բոլորովին ջնջելով՝ պահել միայն երկու բոլորակները: Առաջին ձեւը կը գտնենք Տեկորի արձանագրութեան մէջ քանիցս, իսկ երկրորդ ձեւը՝ նոյն իսկ 2իթենեաց արձանագրութեան մէջ (2 անգամ):

Ն — Սկսելով հնագոյն արձանագրութիւններէն՝ այս տառը կը գտնենք երկու ձեւով. նախ՝ արդի ձեւով, որուն յատկանիշն է գլխի կեռ կտուցը, եւ երկրորդ՝ առանց կեռ կտուցի, եւ երկրորդ՝ առանց կեռ կտուցի է (առաջին տող) եւ հինգ անգամ կեռ կտուցով: Տեկորի (թ. 2) եւ թալինի (թ. 5) արձանագրութեան մէջ միայն Ն ձեւով է: Տեկորի արձանագրութեան մէջ կայ նաեւ Ն ձեւը մէկ անգամ (տես առաջին կայ նաեւ Ն ձեւը մէկ անգամ (տես առաջին տողը, վաղ քառը), որ սակայն այլուր չի պահուի: Այնուհետեւ Ն ձեւը սովորական կը դառնայ. Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ միայն Ն ձեւով է (3 անգամ), Մրենի (թ. 6) արձանագրութեան մէջ դեռ երկու ձեւերն ալ խառն են. Մաստարայի (թ. 7) արձանագրութեան մէջ ունինք 9 անգամ կեռ կտուցով եւն: Ն տառի այս հին ձեւը անշուշտ կարեւոր է պարզելու համար իր ծագումը, որ շատ որոշ չէ:

Ը — Ամենէն աւելի բազմազան երեւոյթներ ստացած է այս տառը՝ հետեւեալ ձեւով. 1. Շ, որ կը գտնենք 2իթենեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ (այսինքն լատին Օ տառին պէս՝ գլուխը բութ նշան մը ագուցուած), Տեկորի արձանագրութեան մէջ 2 անգամ, Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ (բայց քարը փլասուած ըլլալով՝ պարզ չէ), թալինի արձանագրութեան մէջ 4 անգամ (հոս ալ շատ պարզ չէ): Բութ նշանը աւելի երկար Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (երկու անգամ) եւ շատ աւելի երկար՝ Խծկոնից (թ. 20) արձանագրութեան մէջ:

2. Նոյնը՝ միայն պոչը քիչ մը վար հանած՝ Մրենի արձանագրութեան մէջ (թ. 6, տող 3րդ) եւ Կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ (թ. 21), գրեթէ յն. հ տառին ձեւով: 3. Նոյնը՝ գլուխը բութ տեղ կեռ մը անցուած, գրեթէ սա Հ ձեւով, Մրենի արձանագրութեան մէջ՝ տող 3րդ: 4. Գլուխը ուղիղ՝ ճշտիւ ինչպէս արար. Շ, Մաստարայի առաջին արձանագրութեան մէջ (տող 3րդ), Արտաւազդ Կամսարականի տապանագրի մէջ, գրեթէ նոյնպէս եւ Արուծի արձանագրութեան մէջ (թ. 12): 5. Գլուխը աւելի ձեւաւոր եւ պոչը կէտով մը վերջացած, Հ ձեւով (տես Արուծի արձանագրութեան մէջ՝ թ. 9, երկու անգամ): 6. Բութ նշանը մեծ եւ անջատ դրուած, տառին տակը կեռ պոչով՝ իբր Գ. այս ձեւը կը գտնենք երկու անգամ Կեչառոյքի թ. 18 արձանագրութեան մէջ: 7. Ճշտիւ բոլորգիւղ ձեւով, ինչպէս կը գտնենք թալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրութեան մէջ (թ. 11, տող 5րդ): 8. Ն ձեւով, առանց գլխի, պոչը կեռ եւ ամբողջը հակառակ դիրքով՝ դէպի ձախ դարձած. կը գտնենք մէկ անգամ թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 13): 9. Գէշ գրուած Ն տառի ձեւով, միայն կեռ կտուցը աւելի տկար, եւ փոքր աւելի կլուրածեւ, գրեթէ այսպէս՝ Շ: Մէկ անգամ կը գտնենք գործածուած Հաւուց թառի 1081 թուի արձանագրութեան մէջ (Հող. թ. 22): 10. Առանձին ձեւ ունի Էլմիածնի արձանագրութեան արձանագրութեան մէջ՝ 1300 թուականէն (Հող. թ. 28), քանի մը անգամ գրեթէ այսպէս Շ կամ Ը:

Այս բոլորին մէջ հիմնական եւ աւելի գործածական ձեւը կը մնայ առաջինը, որուն մանր տարբերակներն են թ. 2—6, իսկ միւսները բացառիկ ձեւեր:

2 — Այս տառը քիչ կը պատահի. առաջին անգամ կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան երկրորդ տողին մէջ, բայց կոտրած ըլլալով՝ շատ պարզ չէ: Այնուամենայնիւ կը թուի թէ սովորական 2 ձեւն ունի: Երկրորդ անգամ կը գտնենք Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ՝ բոլորովին մանրադի ձեւով. այսպէս 2: Նոյն է նաեւ Արուծի թ. 12 արձանագրութեան մէջ: Սովորական ձեւն ունի Կեչառոյքի թ. 18 եւ 21, Խրծկոնից թ. 20 արձանագրութեան մէջ եւն: 3. Մեր տառերուն մէջ ամենէն բարդ ձեւովն է եւ շատ ալ քիչ կը պատահի: Առա-

ընն անգամ կը գտնենք Արուծի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ՝ 867 թուէն (Շող. Թ. 12), երկու անգամ: Առաջինը կը պահէ միայն տառին գլուխը՝ արդի ձեւով, միայն բոլորովին դէպի աջ թեքուած (9). իսկ երկրորդը բաւական անշնորհք ձեւով, երկու կորութիւնները իրարմէ հեռու մնացած եւ քովէն պոչով մը՝ որ շատ պարզ չի տեսնուիր: Աւելի պարզ է Խճկոնից արձանագրութեան մէջ (Շող. Թ. 20), մէկ անգամ գրեթէ սա ք ձեւով, միայն ամբողջը դէպի աջ պառկած: Նոյնը, բայց պոչը փոխանակ վար ծռելու, սիրուն ոլորքով մը վեր բարձրացած, սա ձեւով Զ: Այսպէս կը գտնենք Կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ (Շող. Թ. 21)՝ երեք անգամ: Նոյն արձանագրութեան մէջ երկու անգամ ալ ունինք բոլորովին ուղիղ պոչով՝ որ դէպի աջ եւ դէպի ձախ երկարած է, ճիշտ ինչպէս Չ (չ) տառին պոչը: Վերջապէս Էջմիածնի արծաթէ պահաւանի արձանագրութեան մէջ (1300) թուէն, (Շող. Թ. 28) սա զարգարուն ձեւով՝ Զ:

Վ — Իր հնագոյն շրջանին մէջ այս տառը ունի Ս ձեւը, այսպէս է Զիթենեաց լերան արձանագրութեան մէջ երկու անգամ (տող 1 եւ 5), Մրենի 637 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 6), տող 1, եւն. Այս ձեւով գրուած Վ անպատեհութիւն չունէր շփոթուելու Ս տառին հետ, որովհետեւ նոյն ժամանակ Ս տառը իր երկու սիւներուն միջեւ մահիկ մըն ալ ունէր, միանգամայն պոչը դէպի վեր դարձած էր: Աւելի յետոյ սկսան Վ տառին առաջին սիւնը կարճնել եւ քիչ մը վերէն կպցնել երկրորդին, որով յառաջացաւ մեր արդի Վ ձեւը: Ասոր սկզբնաւորութիւնը կը տեսնենք արդէն Զիթենեաց լերան արձանագրութեան 4րդ տողին մէջ, ուր թէեւ դեռ սիւնները հաւասար են, բայց պոչը արդէն քիչ մը վարէն առնուած է: Վ գրին այս ձեւափոխութիւնը անշուշտ կապ ունի Ս գրին ձեւափոխութեան հետ. քանի ասոր մահիկը կրճատուեցաւ եւ պոչը վար կախուեցաւ, բնականաբար այնքան ալ երկու գրեւնէ խուսափելու համար՝ Վ գրին ձեւն ալ փոխուեցաւ: Արդի աստիճանին հասած կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան 4րդ տողին մէջ եւ Թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող. Թ. 13, տող 1):

Տ — Արդի ձեւով այս տառը ոլորուն բան մ'է, հնագոյն ժամանակները ունէր Մ ձեւը, ասիկա շատ նման է մեր արդի Մ տառին,

բայց հնապէս շփոթութեան երկիւղ չկար, որովհետեւ Դն տառին առաջին սիւնը երկար էր, իսկ Դնինը կարճ, միեւնոյն ժամանակ Դնի թեւը հորիզոնական էր, իսկ Դնինը վայրահակ: Այսպէս կը գտնենք Տ տառը Զիթենեաց լերան արձանագրութեան մէջ (տող 7), Տեկորի արձանագրութեան մէջ (տող 1, 2), Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (տող 1, 4) եւ այլն:

Խնդիր է թէ երկու տեսակ Տներէն որն է իսկապէս աւելի հին, ուղղագիծը թէ ոլորունը: Եթէ ուղղագիծն է, հապա ինչպէս կ'ըլլայ որ աւելի ուշ կը գտնենք ոլորուն Տ, բայց աւելի ուշ ալ բոլորգիր տ, որ ուղղագիծին շարունակութիւնն է: Իսկ եթէ ոլորունն է հնագոյնը, ինչու հնագոյն արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք ուղղագիծ ձեւը: Նկատի ունենանք նաեւ տառիս ծագումը, որ, ինչպէս վերը տեսանք, սասանեան ջ ձեւէն ըլլալով, աւելի ուղղագիծին յարմար է քան ոլորունին:

Ըստ իս տառիս հնագոյն եւ նախնական ձեւն էր ո՛չ ոլորուն եւ ոչ ուղղագիծ, այլ ինչ-այոյնքն վերի մասը դէպի ձախ եւ վարի մասը դէպի աջ հակուած դիրք մը ունէր: Այսպիսի թեք ձեւով կը գտնենք Թալինի 630 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող. Թ. 5, տող 1 եւ 4), Արտաւազդ Կամարականի տապանի վրայ (Շող. Թ. 10) եւ շատ մը հին ձեռագիրներու մէջ. ինչպէս՝ Էջմիածնի Վ. 311 ձեռագրին մէջ (1066 թուէն, նմանահանութիւնը տես Շող. Թ. 54), Հ. Տաշեանի Ցուցակին մէջ, էջ 1048, տախտակ Ա. Թ. 1, ուր երկու գլխատառ Տ կայ, երկուքն ալ թեք, եւն. Թեքութիւնը անորոշ ձեւ մը ըլլալով՝ աւելի յետոյ ստացած է երկու որոշ ուղղութիւն. կամ ոլորուն, որով յառաջացաւ Տ ձեւը, եւ կամ բոլորովին ուղիղ, որով յառաջացաւ Ծ ձեւը:

Յ — Այս տառը Յ գրին շատ նման է. հնագոյն վիճակին մէջ գրեթէ սա Յ ձեւն ունէր. որով երկուքին տարբերութիւնն այն էր, որ յ տառին գլուխը մեծ էր, իսկ ջ-ինը փոքր ու կարճ. միանգամայն մէջտեղի գիծը յ-ի մէջ ծայրը կէտ մը ունէր կամ առ առաւելն ուղիղ կեցած էր, իսկ ջ-ի մէջ նոյն գիծը դէպի վեր կը կորանար: Այսպէս է Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ: Տեկորի արձանագրութեան երկրորդ տողին Հոյոյ բառին մէջ երկու տառերն ալ կան, բայց հոս ջ-ին գլուխը այնքան փոքրացած է, որ մանր եւ բոլորովին փակ կ'ընդունի մը կը ձեւացնէ, իսկ յ-ին գլուխը մեծ եւ բոլորովին

լայն բացուած է: Կայ նաեւ յ տառի աւելի պարզ ձեւ մը, որուն մէջ տառին գլուխը պարզ կըլորակ մ'է՝ առանձին ու անջատ կեցած, իսկ անոր տակն ալ երկրորդ կըլորակն է՝ իր վեր դարձած թեւով, իր օ: Այս ձեւն ունի Հոփի-սիմէի արձանագրութիւնը 4 անգամ, նոյնպէս Արուճի արձանագրութիւնը (թ. 9, վերջին տող): Հմմտ. նաեւ Թալինի արձանագրութիւնը՝ 783 թուէն (թ. 11, վերջին տող), ուր դարձած է օ: Շատ ուշ՝ Կիլիկիեանց ժամանակ կը գտնենք տառիս տարրորինակ մէկ ձեւը, որ է Բ. այսպէս ունինք Հեթում Ա. Թագաւորի դրամի արձանագրութեան մէջ (տե՛ս Սիսուան, էջ 232): Այլուր այսպիսի ձեւ գոյութիւն չունի:

Ի — Հնագոյն վիճակին մէջ այս տառը Ի ձեւն ունի. այսինքն ուղղահայեաց սիւնի մը մէջտեղէն դէպի աջ երկարած հորիզոնական գծիկ մը. այսպէս է օրինակ՝ 2իթենեաց, Տեկո-րի, Անիի Միջնաբերդի (Շող., թ. 4), Թալինի (Շող., թ. 5), Մրենի (թ. 6) արձանագրութեան մէջ եւն.: Տառիս այս ձեւը աւելի լաւ էր քան արդի ձեւը, որովհետեւ բնաւ չէր կըր-նար շփոթուիլ Ի տառին հետ, որուն թեւը նար կախուած էր: Իսկ Ի տառին վար կախ-ուած թեւը, ինչպէս կը գտնենք արդի գեղա-գրութեան մէջ, յառաջացած է աւելի յետոյ՝ վայրահակութեան օրէնքով: Տառիս նախնական ձեւը շատ համապատասխան է իր ծագման: Արդարեւ վերը տեսնենք որ Ի կը յառաջանայ յն. Վ ձեւէն, որ Վ գրին հնագոյն ձեւն է. յու-նարէնի մէջ թեւը վար կախուած չէ, ուստի եւ աւելի համաձայն է հայերէնի ուղղագրի թեւին:

Ք — Հնագոյնը արդի ձեւէն այն տար-բերութիւնն ունի որ միջին գիծը ուղիղ է. այս-պէս Ք: Այս ձեւով կը գտնենք առաջին ան-գամ՝ Հոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ (1 գամ, Հոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ (1 գամ), յետոյ Մաստարայի երկու արձանա-գրութեանց մէջ (թ. 7 եւ 8)՝ քանիցս անգամ: Միջագծին երկու կողմ թեքումները շատ աւելի յետոյ յառաջացած են վայրահակութեան օրէն-քով. այսպէս Ք:

Տառիս համար արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք քանի մը բացառիկ ձեւեր ալ, որոնք սակայն ընդհանուր գործածութիւն ստացած չեն. այսպէս՝

1. Ք այսինքն դէպի աջ դարձած Ք ձե-ւը, որ կը գտնենք մէկ անգամ գործածուած Կեչառայքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 21, տող 6, երկ. *):

2. Գ ձեւով, այսինքն տառին գլխի կը-րակը ետ քաշած եւ դարձուցած Դ գրին կտու-ցին պէս. այսպէս կը գտնենք մէկ անգամ Էջ-միածնի *քի արձանագրութեան մէջ (1232 թուականէն. նմանահանութիւնը տե՛ս Շող., թ. 27):

3. Գ այսինքն գլուխը փոխանակ դէպի աջ դարձնելու՝ դէպի ձախ դարձած: Այս ձե-ւով կը գտնենք մէկ անգամ նոյն տեղը:

4. Կ այսինքն առանց գլխի եւ վայրահակ թեւերով. մէկ անգամ կը գտնենք դարձեալ նոյն տեղը:

Այս չորս ձեւերն ալ, ինչպէս ըսինք, բա-ցառիկ բաներ են եւ փորագրողի սխալման կամ տգիտութեան արդիւնք. առաջինը պարզապէս սխալմունք մ'է, որովհետեւ նոյն արձանագրու-թեան մէջ կան մի քանի ուրիշ Ք-եր, միշտ թեւն ունեւոր ձեւով եւ միայն նոյն մէկն է՝ որ ու-նի աջ դարձած Ք-ի կերպարանքը: Գալով միւս երեքին, ասոնք իրօք տգիտութեան արդիւնք են, փորագրիչը ամբողջ արձանագրութեան մէջ երեք անգամ պէտք ունեցած է Ք փորագրելու եւ երեքն ալ տարբեր տարբեր ձեւերով փո-րագրած է:

Հ. Յ. ԱՃԱՌԵԱՆ

ԱՅԻՆԻԱՅԻՆ

Քննական հրատարակութիւն մա-տենագրութեան եւ թարգմանութեանց նախնեաց Հայոց: — Նախնեաց գրական արտադրութիւնները ձեռագիրներէն խնա-մով դուրս հանելու եւ գիտութեան ըն-դարձակ շրջանի ծանօթացնելու համար լիւիւնայի Միթիթանեան Միաբանութիւնը 1897ին ձեռնարկած էր նոր շարք մը վերոյի-շեալ խորագրի տակ: Ձեռնարկութեան նպա-տակն էր բաղդատութեամբ մատչելի ձեռա-գիրներու, ի հարկին նաեւ համեմատու-թեամբ սկզբնագիրներու եւ քննական ներա-ծութիւններով ներկայացնել գիտութեան վստահելի բնագիրներ նախնեաց մատենա-